

ТІЛ – ИНСТИНКТ

Тіл грамматикасы

Ағылшын тілінде грамматика ұғымын білудің маңызы өте зор. Сөйлемдердің жасалу жолдарын меңгеру грамматикалық тұрғыда білімділікті қажет етеді. Етістіктер мен демеуліктер (предлогтар) септіктер бойынша зат есімдерге жанасатындарды белгілеуі мүмкін, ал зат есімдер мен сын есімдер олай істей алмайтыны қызық: governor California дәлме-дәл мәнде Калифорния губернатор және afraid the wolf дәлме-дәл мәнде Қасқыр қорқу, көріп тұрғандай, бұл грамматикалық тұрғыда дұрыс емес. Ағылшын тілі мағынасы жоқ of демеулігі зат есімге жанасып келеді, governor of California және afraid of the wolf сияқты оны септікке белгілеу үшін қажет етеді.

Стивен Пинкер оқырмандарына өзінің концепциясын жеткізу мақсатында ақылды ағаш немесе менталды ағаш деген сөз тіркестерін ұсынады. Оның пайымдауынша, сөйлем жай сөз тізбегі емес, сөйлем бейнелер тұрғысында менталды ағаш. Ал сөздер, сол ағаштың бұтақшалары болып келеді. Адамзат тіліндегі грамматикада сөздер синтаксис топтамасын құруда майда бұтақшалар тәріздес, үлкен бұтақшаларға жалғасып тұр. Осындай бейнелі түрде суреттелген синтаксистік топтың атауы да ерекше. Менталдық таңба деп аталады. Ағаш көрінісі ретінде суреттелген сөйлем құрылымы телефон коммутаторының ұясына ұқсайды. Өйткені бұл жерде сөз, сөз тіркестері, жұрнақ, жалғаулар және тағы да басқа менталды ағаштың компоненттері арнайы орынға ие болады. Стивен Пинкер суреттеген менталдық ағаштың тағы да бір ерекшелігі бар. Топтамадағы сөздер, сөйлемдер арнайы ой кодымен байланысты болып келеді.

Етістіктер мен демеуліктер сөйлемдерді құрастырады, оларды біз бүлдірмей ұстаймыз: синтаксистік топтар қалаған жерлерде етістікті топта тұра алмайды, оларда «жұмыс сипаттамасы» болуы және барлық уақытта тану белгісін ұстауы қажет. Сондықтан біз келесідей айта алмаймыз: Last night I slept bad dreams a hangover snoring no pajamas sheets were wrinkled «Өткен түнде жаман түстер нашар ұйықтадым, бас жазатын қорылдау пижамалар жоқ, төсек жаймалар мұжылған», бірақ тыңдаушы мұнда не айтылғанын түсінуі мүмкін. Ана тілдері мен кез келген сөз кез келген жерде бола алатын пиджин тілдері немесе ымдау тілдерімен сөйлейтін шимпанзелер арасындағы айырмашылық осы.

Ал ең маңызды синтаксистік топ – сөйлемдер туралы не айта аламыз? Егер атаулар тобы – зат есім айналасында құрылған топ, ал етістіктер тобы – етістіктің айналасында құрылған топ болса, онда сөйлем ненің айналасында құрылған?

Мысалы, оптимистік сөйлемді алып қарайық: The Red Sox will win the World Series. «will» сөзі тек «Red Sox» немесе «World Series» сөзіне ғана жатпайды: ол жеңіс деген бірыңғай түсінікке жатады.

Сонымен қатар, «Will» сөзі қосалқы етістіктің үлгісі болып табылады, бұл пікірдің шындыққа жататынын көрсетеді (өйткені сөйлеушінің өзі шындық деп қабылдайды). Бұл құрылтай мағыналары, сондай-ақ теріс болуы тиіс («won't» және «doesn't», «болмайды» және «жоқ»), міндеттілік («must») және мүмкіндік («might» және «can»). Көмекші етістіктер әдетте сөйлемнің соңғы жағында орналасады, олар тұтастай сөйлем туралы кейбір мәліметтерді растайды. Көмекші етістік – зат есім атаулар тобының шыңы сияқты, сөйлемнің шыңы болып табылады. Көмекші етістік грамматикалық көрсеткіш («inflection») INFL деп те аталады, біз сөйлемді IP деп атауымызға болады (грамматикалық көрсеткіштің тобы немесе көмекші етістіктің тобы). Оның бастауышының орны бүкіл сөйлемнің бастауышына жатады. Бұл сөйлемнің пікір екендігін көрсетеді. Кейбір баяндауыштар (VP) өзінің бастауышына қатысты шын екендігінің дәлелі болып табылады.

Көмекші етістік – «функционалдық сөздің» үлгісі. Зат есімдерден, етістіктерден және сын есімдерден ерекшеленетін сөздер – ол «толық мағыналы сөздер». Функционалдық сөздер таза нысандағы грамматикалық бөліктер болып табылады, олар үлкен топтардың контурын белгілейді, содан кейін олардан NP, VP және AP шығады, осылайша сөйлем үшін негіз құрылады. Сондықтан біздің миымыз функционалдық сөздерді толық мағыналы сөздер сияқты қабылдай алмайды. Адамдар жаңа толық мағыналы сөздермен тілін толықтырып отырады. Мысалы: fax (факс) және snarf (ұғу етістігімен), бірақ функционалдық сөздер жабық топты құрайды, онда олар жаңа мүшелерді қабылдаудан бас тартады. Осылайша, hesh немесе thon сияқты жыныстыққа нейтралды есімдіктерді енгізу әрекеттері сәтсіз аяқталды. Еске сала кетейікші, мидың «сөйлеу» бөлігінде проблемалары бар науқастарда, oag (ескек) немесе bee (ара) сияқты «толық мағыналы сөздермен» салыстырғанда, айтылуы бірдей or (немесе) немесе be (болу) сияқты функционалдық сөздермен тұғырықтар туындайды.

Сөздер қымбат болғанда, мысалы, телеграммаларда немесе газет беттерінде, авторлар орналасуына назар аудара отырып, оқырман оларды қалпына келтіре алатынына үміттеніп, функционалдық сөздерді жиі шығарып тастайды. Бірақ функционалдық сөздер сөйлемнің құрылымы үшін ең сенімді кілт болғандықтан, телеграф стилі кейде бұзылып жатады.

Функционалдық сөздер бір тілді грамматикалық тұрғыда айырмашылық жасайтын құралдарды қамтиды. Барлық тілдерде функционалдық сөздер бар болса да, бұл сөздердің қасиеттері тілдегі сөйлемдердің құрылымына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Біз қазірдің өзінде бір мысалды алып қарайық: септіктің нақты көрсеткіштері және латын тіліндегі үйлесімділік атаулар топтарына сөйлемде әртүрлі орындарды алуға мүмкіндік береді. Ағылшын тілінде септік көрсеткішінің және үйлесімділіктің болмауы атаулар топтарын өз орнында қалуын мәжбүрлейді. Функционалдық сөздер грамматикалық кескінді және тілдің сезімін қамтиды.

Хомский 1960 жылдардың басында бихевиоризмнің атмосферасына бұл терминдерді енгізді, реакция сенсациялық болды. «Терең құрылым» айтарлықтай барлығына жатады, ол мұқият жасырылған, бірегей немесе айтарлықтай, және жақын уақытта көру арқылы қабылдау.

Сөйлемді дұрыс құрастыру үшін етістік қажет нәрсенің бәрін алуға тиіс: ауызша сөздікке енгізілген барлық рөлдер оларға тағайындалған айқындама көрсетілуі керек. Бірақ көптеген сөйлемдерде етістік өз қалауына ие болмайды. Естеріңізде болса, put (қою) етістігіне зат есім, толықтауыш және кіріспе топ қажет; He put the car (Ол машинаны қойды) және He put in the garage (Машинаны гаражға қойды). Бұл толық сөйлем емес.

Осындай жағдаймен күресудің қарапайым тәсілі – әрбір сөйлемнің құрамында тікелей екі құрылым бар екендігін ескеру қажет. Осы уақытқа дейін әңгімелеген құрылым – бұл супер-ережелермен анықталған, терең құрылым. Терең құрылым – бұл ділдік сөздік пен тікелей құрама құрылымның өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету құралы. Терең құрылымда put етістіктегі барлық рөлдік орындаушылар оларға тағайындалған жерлерде пайда болады. Содан кейін түрлендіру операциясы синтаксистік топты жылжытады. Онда біз осы синтаксистік топты нақты сөйлемде таба аламыз.

Бұдан мынандай сұрақ туындайды. Неліктен тілдер терең және үстірт құрылымдардың бөлек болуын қажет етеді? Өйткені толыққанды сөйлемді құру үшін етістің талаптарын қанағаттандырудан басқа көп нәрсе талап етіледі (бұны терең құрылымдар да орындай алады). Бұл немесе осы тұжырымдамаға жиі екі рөлді ойнатуды талап етеді: біреуі етістік тобындағы етістікте анықталады және онымен синхронды түрде етістікке тәуелді емес, дарақтың басқа деңгейімен анықталады. Сөйлемді салыстырып көріңіз: Heavers build dams (Құндыздар бөгеттерді салады) және оның пассивті нұсқасы, Dams are built by beavers (Бөгеттер құндыздармен салынады).

Төменгі деңгейде – етістік тобында (біреу бірдеңені біреуге жасаған деңгейде) – зат есімдер екі сөйлемде де бірдей рөл атқарады. Құндыздар құрылыс жұмыстарымен айналысады, ал бөгеттер салынып жатыр. Бірақ жоғарғы деңгейде (IP) – бастауыш пен баяндауыш қарым-қатынастары деңгейінде (не туралы бекітілген деңгейде) – зат есімдер әртүрлі рөлдер атқарады. Белсенді етістермен сөйлемдер құндыздар туралы жалпы айтады және шындыққа айналады, ал пассивті етіспен сөйлем жалпы бөгеттер туралы айтады да, жалған болады.

Сонымен қатар, синтаксистік топтарды өздерінің рөлдерін сақтай отырып, жылжыту мүмкіндігі ағылшын тілінде қатаң сөз тәртібімен ойнауға мүмкіндік береді. Мысалы, әдетте терең жасырылған топтар сөйлемде тыңдаушыға жаңа ақпаратпен байланысты болатын тұжырымның алдында пайда болады. Спорттық комментатор Невин Макварттың мұзда қалай қозғалатынын келесідей сипаттауы мүмкін: Markwart Spears Gretzky!!! (Макуарт Гретцкиға жетеді!!!) Бірақ егер комментатор Уэйн Грецкийдің позициясын сипаттайтын болса, онда ол былай айтылады: Gretzky is spreared by Markwart!!!! (Гретцки Маквартты қуып жетеді). Сонымен қатар пассивті есімше терең құрылымында (әдетте бастауыш) толтырылған әрекетті жасаушы рөлін қалдыру мүмкіндігіне ие болғандықтан, бұл рөл ол туралы үндемеуді қалаған кезде ыңғайлы. Рональд Рейган жасаған қоғамдық пікірге кедергі келтіретін концессияны еске түсіріңіз: Mistakes were made (Қателер жасалды).

Әртүрлі сценарийлердегі әртүрлі рөлдермен алуан түрлі рөлдік орындаушылар – бұл грамматиканың қол жеткізгендігі.

Енді синтаксистің ерекшеліктері тоқталған жөн. Синтаксисті ұйымдастыру өте қиын, бірақ бұл күрделі топтың себебі бар – біздің ойларымыз, сөзсіз, күрделі түрде ұйымдастырылады, сонымен қатар біз бір уақытта бір сөзді айтуға мүмкіндік беретін сөйлеу құрылғысымен шектелеміз. Ғылым қазірдің өзінде мұқият ұйымдастырылған кодекстің мәніне еніп, миымыз күрделі ойларды және олардың тәртібін сөзбен жеткізе алады. Синтаксистік жұмыс процесі басқа себеп үшін маңызды. Грамматика эмпирикалық доктринаның жалғандығын ашып көрсетеді, оған сәйкес ақыл тек сенсация арқылы қабылданған нәрсені қамтиды. Синтаксистердің «іздері», «Х-штрихтері» және басқа барлық атрибуттары түссіз, иісі жоқ, ешқандай дәмі жоқ, бірақ олар немесе онымен ұқсас нәрсе біздің ақыл-ойдың бір бөлігі болуы керек. Бұл ойластырылған компьютерлік ғылым үшін таңданарлықтай емес.

Грамматика, ділдік бағдарламалық қамтамасыз етудің нысаны бола отырып, оны ұйымдастыру үшін бірдей талаптармен дамыды. Эмпирикалық доктринаның әсеріндегі психологтар грамматика жиі түрде сөйлеу, музыка немесе сөйлеу дыбыстарын немесе әдеттегі адамдар мен заттардың өзара іс-қимылы, ділдік сценарий органдары берілген пәрмендерді көрсетеді деп болжамдайды. Бірақ мен барлық осы болжамдарға, ең маңызды нәрсе назардан тыс қалып қалған деп ойлаймын. Грамматика – деректерді беру хаттамасы. Ол тыңдауды, сөйлеу құрылғысын және ақыл-ойды байланыстыратын үш түрлі тетіктерді қамтиды. Ол олардың біреуіне ғана бейімделуі мүмкін емес, бірақ өз дерексіз логикасына ие болуы қажет.

Адам ақылының ұйымы дерексіз айнымалылар мен ақпараттық құрылымдардың қолданылуын көздейді деген ой (және кейбір топтарда қалған) таңғаларлық мәлімдемеге ие, себебі мұндай құрылымдар балалардың күнделікті өмірінде кездеспейді. Грамматиканың басталуы туған кезде белгіленуі керек. Балалардың ата-аналары шығарған дыбыстарды түсінуіне мүмкіндік беретін тілдік ассимиляция механизмінің бөлігі. Синтаксис психология тарихында ерекше рөл атқарды, күрделі ойлау – оқытудың нәтижесі емес; оқу мүмкіндігі – ойлаудың кешенді ұйымдастырылуының салдары. Бұл шынайы жаңалық болды.

Дәрісімізде ағылшын тілі туралы біраз сөз болды. Ана тілін қадірлей отырып, өзге тілді білуге ұмтылу – бүгінгі күні бізге қойып отырған өмірдің талабы.

Тілді қоршаған әлемнің бейнесін көрсететін айнамен жиі салыстырады. Шынайы әлем мен тіл арасында әр уақытта сол тілдің тасушысы – ойлау қабілеті бар адам тұрады. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде оны қолданатын тілдің ұжымының өмірімен және дамуымен тығыз байланысты болады.

Сонымен қатар нақтылап айта кету қажет, сөз заттың өзін емес, тілді қолданушыға оның ойындағы осы зат жөнінде қалыптасқан ұғыммен, түсінікпен күштелген оның көрінісін бейнелейді. Ал ұғым болса, абстракцияны білдіреді. Себебі ол осы ұғымды қалыптастыратын қандай да бір негізгі белгілерді жалпылау деңгейінде қалыптасады.

Тіл, ойлау және мәдениет өзара тығыз байланысқан, бұл үш компонент тұтас бірлікті құрайды, олардың ешқайсысы бір-бірінен әрекет жасай алмайды.

Адамды қоршаған әлем үш түрде берілген: әлемнің шынайы көрінісі, мәдени немесе ұғымдық көрінісі және әлемнің тілдік көрінісі.

Әлемнің шынайы көрінісі объективті шындықты, адамның қоршаған әлемін білдіреді. Әлемнің тілдік көрінісі шынайы көріністің сезім мүшелері арқылы алынған және ұжымдықта, жеке сана арқылы өткізілген адам түсініктерінің негізінде қалыптасқан ұғымдардың аралық әсерімен қарау арқылы бейнелеуі болып табылады. Ол географиялық, тарихи, табиғи жағдайлармен, нанымдармен, өмір салтымен және т.б. шартталған, сол себепті, ол ерекше және түрлі елдерде әрқилы болып келеді.

Әлемнің мәдени және тілдік көрінісі өзара тығыз байланысты және бір-бірімен үнемі әрекеттесіп, әлемнің шынайы көрінісіне апарады.

Тіл – мәдениеттің айнасы, онда адамның қоршаған шынайы әлемі, оның өмірлік жағдайы ғана емес, сонымен қатар халықтың қоғамдық сана-сезімі, оның менталитеті, ұлттық мінез-құлқы, өмір салты, дәстүрі, әдеп-ғұрпы, құндылықтар жүйесі, дүниетанымы, әлемді көріп тануы тілді жай «айна» ретінде сипаттап қана қоймайды. Оған қоса оны адамның тұлғасын тілдің тасушысы ретінде тілдегі әлемді тану, менталитет, адамдарға деген көзқарас және т.б. арқылы, яғни осы тілді қатынас құралы ретінде қолданатын халықтың мәдениеті арқылы қалыптастыратын «қару» ретінде де сипаттайды.

Дәрістің аясында ағылшын тілінің тағы да бір ерекшелігін қазақ тілімен салыстырып айқындауға болады. Әрине, бұл Стивен Пинкердің ойын тереңдете түсетін жағдай.

Ағылшын және қазақ тіл білімдерінің сан салалы теориялық ұстанымдары бүгінгі күнде аудармаға қатысты зерттеулердің негізгі бағыт-бағдарын анықтауға, маңызды қорытындылар шығаруға мүмкіндік беретіндіктен, бұл тілдердегі материалдарды аударудың жалпы және жеке лингвистика шеңберіндегі өзіндік заңдылықтарын сұрыптау және осы тұрғыдағы жұмыстардың өзге ізденістер қатарында алар орнын нақтылау қажеттігі ғалымдардың алдына тың мәселелер қойып отырғаны даусыз.

Қазіргі жан-жақты халықаралық қатынастар кезінде, шетелдік есімдер мен атаулар қазақ тілінің сөздік құрамындағы маңызды бөлікті құрайды. Шет тілдерден алынған жалқы есімдер мен атауларды қолданбайтын қандайда бір адамзаттық қызмет салаларындағы мамандарды немесе ғылым және мәдениет қызметкерлерін көз алдымызға елестету қиын. Олардың көбі, мысалға: тілшілер, оқымыстылар, редакторлар, аудармашылар, көмекшілер, библиографтар, кітапханашылар және т.б. күнделікті шетелдік есімдер мен атауларды қазақ тілінде жазу қажеттілігімен жүздеседі.

Есімдер мен атаулар әрқашан маңызды орында болатын. Есімді білуден адамдар бір-бірімен танысуды бастайды. Жалқы есімдер адамдар арасындағы түсінушілік пен қарым-қатынасы үшін өте қажет. Мысалы, басқа тілде сөйлесуге өткен кезде, таныс заттар мен түсініктерге қатысты басқа жалпы сөздерді қолдануға тура келеді. Осылай жалқы есімдер тіларалық қатынастарда сонымен қатар, шет тілін оқуда және сол тілден аударуда демеуші нүкте болады. Осы шет тілін оқуда және сол тілден аудару кезінде есімдер мен атауларға көп көңіл аудару қажет емес деген елесті тудырады. Мұндай әдістеме жаңылысқа негізделген. Жалқы есімдер расында да тілдік тосқауылды жеңуге көмектеседі, бірақ өзінің бастапқы тілдік ортасында олардың терең ойлық құрылымы, бірегей ерекшелік формалары және этимологиялық ерекшеліктері, басқа да бірліктерімен бірнеше байланыстары және тілдік категориялары бар. Басқа тілде есімнің берілу барысында бұл қасиеттердің көбі жоғалып кетеді. Егер бұл ерекшеліктерді білмей немесе назар аудармасақ, онда есімді басқа лингвистикалық негізге өткізуде есімді ұстанушының теңестірілуін жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар оны қиындатуы да мүмкін.

Жалқы есімдер өздерімен өздері автоматты түрде өте формальды түрде аударылады деп айтылған. Мұндай формальды әдістеменің нәтижесі бұл көптеген қателер, басқаша оқылу, мәтінді аударуда дәлдіктің жоқтығы және шетелдік есімдер мен атауларды қолдану болды. Ал басқа кезде керісінше – көтермелі толық «дәлдік» аудару барысында жағымсыз естілетін, айтуға келіспейтін немесе ақылға сыймайтын есімдер мен атаулардың шығуына әкеледі. Бұндай жағдай сұрақтың жеткіліксіз ғылыми зерттелуімен де түсіндіріледі. Дегенмен де ономастика лингвисттердің назарынан тыс қалмаған, олар осы категориялық лексикалық белгілерінің берілуіндегі тіларалық заңдылықты зерттеуге көп көңіл бөлмеген.